

historische kring

HALFJAARLIJKS BERICHT N° 2 maart 1991

HISTORISCHE KRING . POSTBUS 29 . 9989 ZG WARFFUM . tel. 05950-2380

VAN HET STICHTINGSBESTUUR

Voor u ligt het tweede nummer van het halfjaarlijks bericht. De eerste donateursavond is op 1 nov. 1990 gehouden en op woensdag 10 april 1991 zal de tweede plaatsvinden. Meer hierover op een andere plaats in dit nummer.

Momenteel zijn er ruim 40 donateurs en er kunnen nog meer bij. Wegens verhuizing heeft de heer Th. Smit te Uithuizen bedankt als bestuurslid. Voor zijn inbreng vanaf deze plaats nog onze hartelijke dank. Naar een opvolger in Uithuizen wordt naarstig gezocht. Eén van de reacties op het eerste nummer van het halfjaarlijks bulletin betrof de (nog ?) vrij geringe omvang. Dit lag niet aan de redactie, doch bedacht moet worden dat de stichting op het ogenblik zonder inkomsten draait en het bestuur wenst zich niet te dik in de schulden te steken. Een alleszins acceptabel standpunt menen we. Wellicht kan in de toekomst het halfjaarlijks bericht met enige bladzijden worden uitgebreid en kan bij voldoende aanbod van kopij het

bericht 3 à 4 maal per jaar verschijnen. Een eerste aanzet daartoe kan zijn als u via de meegezonden acceptgirokaart de contributie voor 1991 wilt voldoen. Een spoedige overmaking van het bedrag zal de penningmeester zeer op prijs stellen.

Het bestuur

AKTIVITEITEN

Op donderdagavond 1 november hield de Stichting Historische Kring voor Noordelijk Hunsingo haar eerste bijeenkomst voor belangstellenden. Na een welkomstwoord van de voorzitter die tevens het doel van deze bijeenkomst en die van de stichting uiteenzette gaf hij het woord aan de heer W.R.M. Noordhoff, projekt coördinator van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Groningen en assistente mw. M. van der Werf. Ze gaven een inleiding met dia's over de werkzaamheden van dit projekt (M.I.P.), toegespitst op de gemeente Hefshuizen. Na afloop konden

INHOUD

van het stichtingsbestuur	1
aktiviteiten, J. Toonstra	1
over de Nederlands-Duitse grens in de Eemsmonding, Edze de Boer Ezn.	3
kanttekeningen bij het beklemrecht, Kees Reinders	7
berichten, J. Toonstra	12
de Groninger baksteenindustrie, drs. A. Smit	13
nieuwe uitgaven, J. Toonstra	18

dit is een uitgave van de Stichting Historische Kring

redactie

E. de Boer
J. Toonstra
mw. A.C. van der Werf

stichtingsbestuur

J.P.J. Knol, voorzitter
C.G. Reinders, penningmeester
J. Toonstra, secretaris
W. Duinkerken
mw. A.C. van der Werf
J.F.B. Zuidema
M.A. Holtman
E. de Boer
A.F. Muntinga

meerdere gestelde vragen door de inleiders worden beantwoord. Een aantal van de aanwezigen meldde zich aan als donateur. Deze bijeenkomst werd gehouden in de Schutstal van het Openluchtmuseum Het Hoogeland te Warffum.

De stichting Culturele Raad te Warffum organiseerde op woensdag 21 november 1990 naar aanleiding van het verschijnen van het boek DE HISTORIE VAN WARFFUM, BREEDE EN ROTTUMEROOG een zgn. 'historische avond' in de Ned. Herv. kerk te Breede. Een aantal medewerkers aan het boek waren uitgenodigd deze avond te verzorgen. J.P.J. Knol hield vooraf een praatje over het ontstaan van het boek en de daaruit voortgekomen Historische Kring. Daarna kreeg dr. P.B. Kooi, archeoloog het woord en vertelde over de wording van het Groninger kustgebied en de bewoningsgeschiedenis,

toegelicht met dia's. Vervolgens vertelde C.G. Reinders iets over het bekleemrecht, de landbouworganisaties en het landbouwonderwijs. Tenslotte vertoonde J. Toonstra dia's van Warffum, waarbij nieuwe situaties met oude konden worden vergeleken. Zestig à zeventig mensen waren in de kerk aanwezig en toonden zich tevreden met het gebodene. Er konden nog enige donateurs worden ingeschreven zodat van een geslaagde avond kon worden gesproken.

De tweede bijeenkomst voor donateurs zal worden gehouden op woensdag 10 april 1991 's avonds om 8 uur in het schathuis van de Menkemaborg te Uithuizen. De heer F.J. Veldman, conservator zal deze avond verzorgen met een inleiding over In en Om de Menkemaborg.

J. Toonstra

OVER DE NEDERLANDS-DUITSE GRENS IN DE EEMSMONDING

Ulrich van Circsena werd blijkens een oorkonde van 1454 door de Duitse keizer tot rijksgraaf verheven. Later werd vastgesteld, dat deze oorkonde een vervalsing was, maar hij zou nog wel een rol gaan spelen in de politiek.

In 1464 pas werd Ulrich echt tot graaf van Norden, Emden en de Eemsgouw benoemd. Zijn grondgebied strekte zich volgens de toen verkregen oorkonde uit; 'von der Westeremse ostwärts biss an der

Weser' en 'von der see zutwert biss an die teutschen palen'. Toen de koning van Pruisen in de 18e eeuw de nalatenschap van de Circsena's aanvaarde werd er door de keizerlijke kanselarij een copie van de oorkonde van 1454 afgegeven. De 'verkeerde' dus. Maar blijkbaar was het gelukt het stuk voor echt te laten doorgaan, want in 1558 was er een nieuwe passage bijgevoegd, waaruit bleek dat het oppergezag van de Oostfrieze graaf ook erkend

moest worden op 'dem wasser' die Embse und allen andern schiffreichen wassern ... wie dieselben den nahmen haben und von recht zu Ostfriesland gehorig seindt'.

Waarschijnlijk hadden de middel-eeuwse graven van de Eemsgo tolrechte gehad op de Eems. Daaraan meende Emden het recht te ontleenen in de stad een stapel- en tolrecht te vestigen. Toen de stad Groningen in 1536 werd opgenomen in het Bourgondische rijk van Karel V, wenste zij wel háár privileges bevestigd en die van Emden wat beperkt te zien. De laatste protesteerde, benadrukte haar rechten en wees er tevens op dat zij het was die de betonning in de Eemsmond verzorgde namens de graaf en dus de soevereiniteit op de rivier had uitgeoefend namens de graaf. De Emdenaren noemden de poging tot aantasting van hun privileges door de Stad 'Ehrenrovig'. Als de stad Emden gelijk had met haar beweringen, hoe kwam de graaf dan aan het recht van soevereiniteit over de gehele rivier?

Dat recht zou dan ontsproten moeten zijn aan de volgende uitleg. Volgens de Duitse interpretatie van de oorkonden maken deze duidelijk dat al het water dat 'Eems' heet bij het grafelijk territorium hoorde. In dat geval had de graaf alle rechten op de rivier. Hij kon er dus tol heffen als hem dat goeddacht en hij kon eventueel de visrechten verpachten.

Als hij voor betonning en bebakening zorgde kon hij ook daarvoor de schippers laten betalen. Zo moeten we de interpretatie zien van het 'Stroom regaal', het grafelijk recht op de totale oppervlakte van de rivier. Toch was dat recht voor de oevereigenaren lastig. Als zij een hengeltje wilden uitwerpen om een visje voor het middagmaal te verschalken, kwamen ze dus in conflict met dat recht. Daarom kwam men overeen dat het water dat vlak langs de oever liep eigendom was van de oevereigenaar. Toen kwam de volgende moeilijkheid. Hoe ver is: vlak bij de oever? Dat zou de afstand zijn van een steenworp. De zwaarte van de steen blijft ongewis of het moest zijn dat het ongeveer het gewicht van een hoefijzer was, want ook dat voorwerp werd wel genoemd in plaats van een steen: Zo ver een man een steen of een hoefijzer kan werpen. Zo komt het dat Duitsland meent dat de grens tussen onze beide landen gevormd wordt door de laagwaterlijn aan de Nederlandse zijde (een steenworp van de kust).

Karel V liet de zaak zoals ze was. En zo deden ook de Staten Generaal in de 17e en de 18e eeuw, ofschoon ze in het begin van de 17e eeuw de kans hebben gehad in te grijpen. De stad Emden raakte toen namelijk in conflict met de Oostfriesche graaf en zij riep de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden te hulp. De Staten Generaal beslisten

de twist in het voordeel van Emden, en de stad bleef haar tol heffen op het bevaren van de Eems, omdat zij de bebakening en de betoning verzorgde voor de gehele rivier. Tussen 1576 en 1780 waren er zelfs ambtenaren uit Emden in Delfzijl gestationeerd om die belasting te innen.

Overigens zou hier ook opgemerkt kunnen worden dat in de jaren van het 'Ancien Régime' de Groninger hoofdelingen eerder de zijde der Oostfriesen kozen, dan die der Stad, verwantschap als ze waren met de jonker-families aldaar en vijandig als ze waren t.o.v. de Stad.

Na het optreden van Napoleon moest er in Europa heel wat opnieuw geregeld worden. Er werden o.a. tal van grenzen opnieuw vastgesteld. Bij de slotakte van het Wener-congres werden ook de 'Limites du Royaume des Pays Bas' vastgesteld (Art. 66, 09-06-1815) maar er werd in dat stuk niet gerept over de grens in het Eems-estuarium. Het verdrag van Meppen (1824) tussen het koninkrijk Hannover en het koninkrijk der Nederlanden dat zei 'dat de contracteerende partijen het noodig hebben geoordeeld de grenzen over de geheel linie waar beide Rijken aan elkaar sluiten . . . te regelen en vast te stellen', regelde voor wat de Eemsmond betreft niks en stelde er niks vast ook. Alleen de grens in de Dollard kwam toen tot stand. Toch tekende

een Duitse kaart van circa 1830 de grens langs de laagwaterlijn aan de Nederlandse kant. In 1909 schijnt de Duitse generale staf iets dergelijks gedaan te hebben. Van een Duits-Nederlandse commissie van 1911 die een oplossing zou zoeken is niets meer vernomen en ook na 1920 zijn verdere pogingen gestrand. Telkens stelden de opeenvolgende regeringen over Oostfriesland dat de soevereiniteit over de gehele riviermonding aan de Duitse overheid toebehoort.

Hebben de Nederlanders daar dan geen mening tegenover. Zeker wel. Ons land stelt dat volgens het internationale recht de grens in een rivier die de scheiding tussen twee landen is, in de zgn. dalweg van de rivier loopt. Dus langs de diepste punten in de stroombedding. Inderdaad is het zo dat verschillende geleerden in het internationaal recht deze mening zijn toegevoegd. Er zijn echter rivieren aan te wijzen waarin deze regel niet wordt gevolgd en zeker in estuaria schijnt hij minder te worden toegepast.

In de naoorlogse-politiek heeft de kwestie van de Eemsmond nog een belangrijke rol gespeeld. Toen duidelijk werd dat de geannexeerde gebieden Elten en Tudderen moesten worden teruggegeven, wilde de toenmalige minister de heer Stikker ze inruilen voor de soevereiniteits-erkenning van Nederland door

Duitsland in de hele Dollard (die men wilde inpolderen) en in het gehele Eems-estuarium. Het werd weer niets. De genoemde gebieden kregen de Duitsers terug, maar de grens in de Eems bleef een struikelblok. De kwestie werd tenslotte door de tijd achterhaald. Een Eems-Dollard verdrag (1962) werd nodig in verband met het vinden van delfstoffen in het grensgebied (gas) en in verband met de verdeling van het continentale plat om dezelfde reden. Deze 'economische' grens loopt midden door het Eems-estuarium, maar het officiële standpunt van Nederland is kort gezegd: 'de dalweg is de grens' en dat is de lijn die door de vaargeul aan de Duitse kant loopt. Het Duitse standpunt is de laagwaterlijn aan de Nederlandse kant vormt de grens.

Edze de Boer Ezn.

Voor wie meer wil weten:

Aubin H. en E. Menzel, Die niederländischen Ansprüche auf die Eems-mündung, (Hamburg 1950). Het boek behandelt veel historische aspecten van de Eemskwestie, maar is nogal eenzijdig Duits.

Een heel leuk boek is:

Vries, C.M. de, Pompen, Paapen en Kiellichten, de geschiedenis van het loodswezen op de Eems, ('s Gravenhage 1977).

Wielinga J., West Duitsland: Partner uit noodzaak, (Utrecht 1989). diss. behandelt de politiek van deze kwestie in de naoorlogse

tijd. (vooral p. 388-413)

Gemakkelijk bereikbaar en ook gemakkelijk te lezen is:

Winter P.J. van, Hoe heeft de provincie Groningen haar grenzen gekregen, in G.V.A. 1942 p. 1-79. Alle hier genoemde werken heb ik passim 1* gebruikt.

Aanleiding tot dit artikel was een mededeling in de 'Nieuwsbrief' van de vereniging Stad en Lande: De commissie 'Wegen gueder naburschap' organiseert een museum project over de historische relatie Groningen-Emden. Gekozen is voor het zestiende eeuwse diplomatieke konflikt tussen beide steden over het bezit van de Eemsmonding. Er zijn tentoonstellingen over dit onderwerp in Emden, Leer, Weener, Appingedam en Groningen. Op de exposities is een gidsje te verkrijgen waarin de verschillende facetten van het probleem zullen zijn belicht. (21 maart-11 april a.s.)

EdB.

1* passim = verspreid; op verschillende plaatsen (noot van de red.)

In de agrarische geschiedenis van het gewest Groningen heeft het beklemrecht een voornamelijk rol gespeeld. Hoewel ook elders in binnen- en buitenland omstandigheden hebben gespeeld, die aanleiding gaven tot verhoudingen, die enigszins lijken op het beklemrecht, heeft dit recht zich nergens zo kunnen ontwikkelen als op het Groningse land.

De problematiek rond de interpretatie van het beklemrecht heeft meerder generaties juristen aan het werk gehouden; het proces van de Abel Derks kinderen 1* spreekt daarbij wellicht het sterkst tot de verbeelding. Deskundigen zoals Driessen, Haakma Tresling en Feith hebben over het beklemrecht gepubliceerd, waarbij met name de juridische aspecten werden belicht. Het juridisch vakjargon is voor zeer velen erg ondoorzichtig en daarom is het goed, dat ook een historicus, nl. dr. W.J. Formis de relatie tussen beklemrecht en landbouw heeft beschreven in deel XIII van de serie *Historia Agriculturae*.

Het beklemrecht zoals we dat in Groningen kennen, behelst het zakelijk recht van de grondgebruiker, die meijer wordt genoemd, om de grond van de blote eigenaar te gebruiken, tegen een vaste, onveranderlijke jaarlijkse vergoeding, die de vaste huur wordt genoemd. De meijer moet op zijn

grond zelf gebouwen stichten en in stand houden. Hij kan zijn gebruiksrecht op de grond verkopen of laten vererven naar eigen believen. Bij elke overdracht is er echter een zgn. geschenk verschuldigd, veelal in de vorm van een jaar huur, zowel van de afgaande als van de aankomende meijer.

Het beklemrecht geeft aan de meijer een grote mate van bestaanszekerheid, want zijn huurkontraakt kan door de eigenaar nooit worden opgezegd en ook de jaarlijkse pacht kan nooit worden verhoogd.

Het beklemkontraakt gaf aan de vast bekleme meijer ook een grote mate van onafhankelijkheid. Hij kon uitkomen voor zijn mening op religieus, politiek of maatschappelijk terrein, zonder daarbij zijn grondheer naar de ogen te hoeven zien. Terwijl elders de pachters hun toenemende welstand verborgen trachtten te houden, uit vrees voor pachtverhoging door de grondeigenaar, konden de meijers onbezorgd zijn, omdat hun huur voor eens en voor altijd was gefixeerd.

Niet licht zal een pachter bereid zijn om investeringen in zijn bedrijf te doen, die slechts op een lange termijn rendabel zijn, omdat hij geen zekerheid heeft, de grond op lange termijn te kunnen blijven pachten. De bekleme meijer kan echter bedrijfsgebouwen stichten, drainage aanleggen en grondver-

beteringen uitvoeren, in de zekerheid, dat hij zelf en zijn opvolgers het volle profijt van deze verbeteringen zullen hebben.

Veelal wordt gesteld, dat de oorzaak van de relatief grote omvang van de Groningse boerenbedrijven gezocht moet worden in het bekleemrecht, dat de splitsing van bedrijven onmogelijk maakt. Mijns inziens is deze stelling niet houdbaar. Enerzijds is het bekend, dat er beklemmingen zijn gesplitst en anderzijds is het voor de hand liggend, dat een meijer, die zijn bedrijf wil splitsen in overleg treedt met de blote eigenaar om een splitsing te bewerkstelligen. Voor de blote eigenaar betekend dit twee jaar extra huur, vanwege een afgaand en een aankomend geschenk en verder kan hij een verhoging van de vaste huur bedingen. Ongetwijfeld betekend dit alles een rem op bedrijfssplitsingen, maar mogelijkheden zijn zeker aanwezig.

Toch heeft het bekleemrecht alles te maken met de relatief grote oppervlakte van de Groningse boerderijen. De meijer kan immers zijn bedrijf vergroten, wanneer er in de omgeving los land of zelfs een boerderij wordt verkocht. Veel Groningse boerderijen bestaan uit meerdere beklemmingen, soms wel zes, met daarnaast nog een oppervlakte onbekleemd land. Hieruit blijkt, dat de meijers in de loop der tijden geleidelijk het bedrijf hebben uitgebreid. Zulke mogelijk-

heden waren bij het normale pachtstelsel niet aanwezig. Een pachter kan trachten er wat land bij te huren, maar hij zal niet licht tot aankoop overgaan, want wanneer zijn pachtvereenkomst afloopt, blijft hij zitten met de bijgekochte grond, zonder gebouwen. **In 1749** nam het Réglement Réformatoir 2* de ergste misstanden weg, die er bestonden bij het bestuur en beheer van zijlvesten, scheppe-rijen en dijkrechten, maar de oude structuur bleef onveranderd dezelfde. In het Winsumer- en Schaphalster Zijlvest waren 12 scheppe-rijen verenigd; het bestuur van het zijlvest bestond uit 12 jonkers of hun volmachten en werd dus volledig overheerst door de landadel. De Bataafse Revolutie van 1795 maakte een einde aan de erfelijke ambten en het bestuur van de waterschappen werd in handen gegeven van de schotplichtige 3* ingelanden. Aangezien niet de blote eigenaar, maar de meijer het schot betaalt, kwam een grote groep direct belanghebbende practische boeren naar voren om het beheer der waterschappen over te nemen. Het voorzitterschap van het Winsumer- en Schaphalster Zijlvest werd in 1796 overgenomen door Remge Jacobs Vennema, vast bekleemde meijer op Maarhuizen. Een veranderd beleid was het gevolg; er werd vaart gezet achter de verlaging van het waterpeil. Tal van Groningse boeren waren bezig hun bedrijf om te schakelen van weide-

bouw naar akkerbouw en daarvoor was een lagere waterstand noodzakelijk. Op grote schaal werden watermolens gebouwd, nergens in den lande zo veel, dan juist in Groningen. In andere streken, waar de pacht overheerste, en waar de landeigenaar het schot betaalde en dus ook de waterschappen bestuurde, kwamen de genoemde ontwikkelingen veel langzamer op gang.

Er is wel eens een vergelijking gemaakt tussen het bedrijf Arion in de Noordpolder achter Den An del, bewoond door Marten Douwes Teenstra en de boerderij Groot-Zeewijk van Geert Reinders, waar bij de vraag zich voordeed, waarom Teenstra wel en Reinders niet failliet ging in de crisis van 1819.

De Noordpolder achter Usquert, Warffum, Den An del en Westernieland is ingedijkt in 1811-12.

Geert Reinders (1790-1869) trouwde in 1814 met Anje Cornelis Doornbosch van Kloosterwiltwerd. Het echtpaar ging wonen op Beke maheerd, waar Reinders als bedrijfsleider optrad. In 1815 deed zich echter de mogelijkheid voor een eigen bedrijf te kopen, toen Leonard Stefenus Riedel, ide getrouwd was met Christina Louisa Wichers, Groot-Zeewijk van de hand deed. Riedel was luitenant-kolonel geweest in het leger van Napoleon, pogingen zich om te laten scholen tot boer hadden niet het gewenste resultaat opgeleverd. Reinders kocht in 1815 zijn

boerderij met 187 bunder polder- en kwelderland.

Marten Douwes Teenstra (1795-1864) trouwde in 1818 met Gezina D. van der Ley. Het echtpaar vestigde zich op een kleine boerderij bij Ulrum en keek inmiddels uit naar iets anders. De mogelijkheid deed zich voor in 1819, toen Jan Reinders Dijkema zijn bedrijf met 108 ha. polder- en kwelderland te koop aanbood.

Beiden bouwden op hun grond nieuwe bedrijfsgebouwen, maar namen voorlopig genoegen met het bestaande woonhuis. Dijkema had zijn landbouwschuur staan vlak ten zuiden van de Middendijk en Riedel had zeer onpraktische gebouwen op de wierde van Groot-Zeewijk, met een eveneens erg onpraktisch, maar nieuw woonhuis.

Teenstra en Reinders hadden vrijwel dezelfde opleiding gehad. Marten leerde het vak bij zijn vader Douwe Martens Teenstra, die een bedrijf had op het Ruigezand bij Oldehove. Douwe en zijn broer Aedsges stonden wijd en zijd bekend als bijzonder bekwame, moderne boeren en volgden daarbij het voetspoor van hun vader Marten Aedsges Teenstra op de boerderij Castor bij Zuurdijk. Hier werd voor het eerst koolzaad op rijen gezaaid en er werden talrijke proefnemingen gedaan, passend in de omschakeling van weidebouw naar akkerbouw. De Teenstra's waren ook bekend, omdat ze jonge boeren als élèves 4* opnamen in hun huis-

houding, ten einde hen de fijne kneepjes van het vak bij te brengen. Douwe Teenstra had achter de fraaie halsgevel boven de voordeur van zijn dwarshuis een laboratorium ingericht met natuur- en sterrekundige instrumenten en zo was hij in staat zijn élèves ook theoretisch onderricht te geven. Verder bezocht hij met zijn leerlingen de theorielessen in landhuishoudkunde, die werden gegeven door dr. J.A. Uilkens, hervormd predikant te Eenrum. Ook waren de Teenstra's en hun leerlingen lid van het studiegenootschap "Zoveel leermeesters, zoveel leerlingen" in Kommerzijl. Geert Reinders, werd in 1805 door zijn grootvader en naangenoot in de leer gedaan bij Douwe Teenstra en groeide dus op samen met Marten Douwes.

De kwaliteit van de bodem van Arion is beter dan die van Groot-Zeewijk, waar een grote oppervlakte zeer lichte zandige zavelgrond bij hoort, met een grote behoefte aan mest. Verder was er ten aanzien van de inrichting van het bedrijf op Groot-Zeewijk aanzienlijk meer te doen, daar het bedrijf doorsneden werd door enkele priesen, die gedempt moesten worden, ten einde redelijk gevormde percelen te krijgen.

Het voetpad, dat destijds midden over de polder van Arion naar Groot-Zeewijk liep, zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de goede relatie tussen de bewoners. Teenstra en Reinders hoorden

in 1820 beiden tot de groep lieden die zich verzetten tegen een verder herstel van de heerlijke rechten uit de tijd vóór de Bataafse Revolutie.

In 1819 trad een forse daling in de prijzen van granen en peulvruchten. De prijzen zakten tot het nivo van omstreeks 1790. Het prijspeil van 1790 was bepaald niet slecht, maar daarna hadden zich forse prijsstijgingen voorgedaan als gevolg van de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen. Aan deze hausse kwam nu een einde en tal van boeren, die op basis van het hoge prijspeil zwaar hadden geïnvesteerd, kwamen nu in de problemen. Teenstra en Reinders hoorden beiden tot de initiatiefnemers tot het request aan Koning Willem I, opgesteld door mr. J.R. Modderman, waarin importbeperking werd bepleit, opdat door een verminderde invoer het binnenlandse prijspeil kon stijgen. Het request is ondertekend door 1900 Groningse boeren en het is de eerste massale actie waarin de boerenstand zich tot de overheid wendt, om beschermende maatregelen te bepleiten.

Waarom waren juist Groningse boeren in financiële problemen gekomen? Ook hier zal het beklamrecht een rol hebben gespeeld. De omschakeling van grasland naar bouwland vergde flinke investeringen in zowel land als gebouwen. Vanwege hun beklamrecht waren Groningse boeren kredietwaardig en

velen hadden zich in de schulden gestoken. In andere streken was dit lang niet in die mate het geval geweest.

Marten Douwes ging in 1824 failliet. Hij had geld geleend van familie en kennissen, die in de crisisjaren zelf in financiële problemen kwamen, waardoor de leningen werden opgezegd. Ook de rentelast werd voor Teenstra te hoog. Arion werd teruggekocht door Jan Reinders Dijkema voor minder dan de halve prijs, inclusief de vrijwel nieuwe landbouwschuur.

Geert Reinders doorstond de crisis. hij had in 1815 Groot-Zeewijk vrij en eigen aanvaard. Vervolgens had hij op zijn boerderij een beklemming genomen met een vaste huur van 1200 gulden, wellicht het hoogste bedrag aan vaste huur in de hele provincie, maar dat hem, gekapitaliseerd naar 2 1/2 % een bedrijfskapitaal opgeleverd van 50.000 gulden. Voor Reinders was dit een goedkoop en onopzegbaar krediet, tegen een onveranderlijke rente. Een beklemming kon dus worden genomen om te voorzien in goedkoop, onopzegbaar bedrijfskapitaal. Dit heeft ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld bij het doorstaan van de crisis. Daarnaast heeft Geert Reinders nog kunnen profiteren van drie goede jaren, alvorens de crisis uitbrak. Ook bij boedelscheidingen kon een beklemming een welkome rol spelen, wanneer broers of zusters moesten worden uitgekocht. Op vrij land

kon dan een beklemming worden gelegd, waarbij één der erfgenamen de blote eigenaar werd van het erfgoed.

Koning Willem I heeft begrip getoond voor de problemen van met name de Groningse boeren. Er kwamen enige beschermende maatregelen tegen de import van goedkoop graan, maar wat van meer betekenis was, de koning initieerde de oprichting van de Maatschappij van landeigenaren en vast beklemede meijers, een instelling die landbouwhypotheken verstrekke, waardoor werd voldaan aan de behoefte van de boeren aan langlopend krediet tegen een redelijke rente.

Het Groninger Beklemrecht heeft zijn glorietijd gehad. Een aantal generaties landbouwers heeft van de voordelen geprofiteerd. In het Landhuishoudkundig Congres van Winschoten is zelfs gesproken over de mogelijkheid om het beklemrecht in het gehele land ingang te doen vinden; maar het is er niet van gekomen. Thans gaan er stemmen op om het beklemrecht maar af te schaffen; met name bij ruilverkavelingen zorgen de beklemmingen voor veel administratieve rompslomp. Het beklemrecht is echter zo sterk verbonden aan de historie van de landbouw, dat het te betreuren zou zijn, wanneer deze typisch Groningse aangelegenheid uit onze gewestelijke cultuur zou verdwijnen.

Kees Reinders

Literatuur bij: **kanttekeningen bij het bekleemrecht.**

dr. W.J. Formsma: *Beklemrecht en landbouw*; Groningen 1988

C.G. Reinders: *Rust'loos voorwaarts was hun streven*; Warffum 1988

mr H.O. Feith: *Handboekje over het bekleemregt*; Groningen 1848

mr. A.P. Driessen: *Verhandeling over het recht van beklemming of overdragt in de provincie Groningen*; Groningen 1824.

mr. T. Haakma Tresling: *Verhandeling over het recht van beklemming in het departement van Stad en Landen van Groningen*; Groningen 1805

W. Duinkerken e.a.: *Geschiedenis van Warffum, Breede en Rottumeroog*; Hoogezand 1989

Handelingen van het Genootschap ter bevordering der Nijverheid, opgericht te Onderdendam, 1837 tot 1878

Familiearchief Reinders

noten van de redactie:

1* Abel Derks kinderen, die 100 deimt land gebruikten, waarvan de beklemming werd verkocht (1767) waarna door de nieuwe eigenaar de huur werd opgezegd, beweerden dat recht van beklemming onopzegbaar was. Het proces duurde 20 jaar. Toen kregen ze gelijk.

2* Een hervormingswet van Erfstadhouder Willem IV.

3* Schot = belasting i.d. geval waterschapsbelasting.

4* élèves = leerlingen-volontairs

BERICHTEN

Rectificatie: In de rubriek BERICHTEN van het halfjaarlijks bericht no. 1 is op bladzijde 12 iets niet volledig opgenomen. Er moet nl. staan "H.Molema (1822-1897), hoofd van de openbare lagere school te Warffum en samensteller van het eerste Groninger woordenboek." Een korte levensbeschrijving van H. Molema is te vinden in het boek *De Historie van Warffum, Breede en Rottumeroog* op blz. 157 en 158.

UITHUIZEN

Het pand Havenstraat 1 te Uithuizen zal worden gesloopt om plaats te maken voor winkelruimten met daarboven woningen. Enige jaren geleden werd het pand door de gemeente Hefshuizen nog als karakteristiek en beeldbepalend aangemerkt.

(Ormelander Courant, 27 sept.1990)

WARFFUM

Rijkswaterstaat is van plan om alle onderhoud aan de waddeneilanden Rottumeroog en Rottumeraak te staken. Dit houdt in dat de beide eilanden op den duur gaan verdwijnen. Rijkswaterstaat verwacht dat er geen nadelige gevolgen zullen zijn voor de kustverdediging en de scheepvaart op de Westereems. (Nv/h N, 26 okt. 1990)

In 1876 was het beheer en onderhoud van de provincie Groningen overgegaan naar het Rijk. (red.)

Bakstenen werden in ons land voor het eerst vervaardigd door de Romeinen. Toen deze in de 5e eeuw ons land verlieten, raakte het steenbakken echter weer geheel in onbruik. Pas in de 12e eeuw werd het door de kloosters opnieuw geïntroduceerd.

De eerste kerkjes in ons land waren van hout. Het verlangen naar een meer permanent godshuis leidde er echter toe dat men natuursteen uit het buitenland ging invoeren. Zo verrezen ook in ons gebied, ondanks grote kosten en moeite, in de 10e tot 12e eeuw verschillende kerkjes gebouwd van tufsteen, aangevoerd uit het Eifelgebied. Met de komst van de kloosters nam de behoefte aan bouw materiaal toe. De eerste kloosterlingen waren afkomstig uit Frankrijk en Italië, waar men sinds de Romeinse tijd ononderbroken stenen was blijven bakken. Zij waren dus bekend met de techniek van het steenbakken en daar in onze streken klei ruimschoots aanwezig is, zullen zij al snel zijn begonnen bakstenen te vervaardigen.

Aanvankelijk werden zeer grote stenen gemaakt, de zogenaamde kloostermoppen, enerzijds omdat de jonge, vette zeeklei die men hier aantroef weinig kneedbaar is, anderzijds omdat deze stenen zo qua formaat overeenkwamen met de voorheen gebruikte tufsteenblok-

ken. Beide materialen konden op deze manier eenvoudig samen verwerkt worden, hetgeen in de beginperiode veel voorkwam. Later gingen men de stenen om praktische redenen geleidelijk kleiner maken. In Groningen heeft men echter altijd een voorkeur gehouden voor tamelijk grote stenen. De stenen werden gevormd in houten vormraampjes. De tamelijk vette klei in Groningen kon in vrij natte toestand in onbezande vormen worden verwerkt. Elders werden de vormraampjes bezand om vastplakken van de klei te voorkomen. Nadat de vormelingen op de droogbaan waren gestort, werden ze met een mengsel van fijn zand en gemalen kleipoeder bestrooid, om scheuren door te snel drogen te voorkomen. Na een aantal dagen drogen werden de stenen gebakken in een zogenaamde "loegenoven" of "in open veldbrand". De vormelingen werden opgestapeld, waarbij tussen de stapels ruimte werd gelaten voor de brandstof, turf. Daarna werden de stapels afgedekt met al gebakken stenen en gedicht met klei, waarna de brandstof via in de zijanten uitgespaarde vuurmonden werd aangestoken. Hun karakteristieke rode kleur danken de Groningse stenen aan het hoge ijzergehalte van de klei.

Van de vele kloosters die in de middeleeuwen in ons gebied zijn gebouwd, rest ons helaas slechts

weinig. Gelukkig zijn veel van de in deze periode gebouwde kerken wel bewaard gebleven. Naast kloosters en kerken werden in de middeleeuwen ook steenhuisen, verdedigingswerken van de landjonkers, van enkele verdiepingen hoog en met muren van enkele stenen dik, opgetrokken van baksteen. Zij worden voor het eerst in de bronnen vermeld in het begin van de 13e eeuw. Helaas zijn in de 15e eeuw veel van de steenhuisen verwoest, gesloopt of vervallen. De resterende stinsen zijn omgebouwd tot boerenwoningen of uitgegroeid tot borgen, landhuizen van de jonkers, zonder militaire functie. Bij een aantal van de borgen is het oude steenhuis nog te herkennen, zoals bij de Menkemaborg te Uithuizen. Veel van de borgen zijn in de loop der tijd ook verdwenen. De stenen werden vaak hergebruikt, onder andere voor de versterking van dijken, zoals ook gebeurde met de stenen van de in 1742 gesloopte borg Ludema bij Usquert.

Waren in de middeleeuwen de kloosters de belangrijkste baksteenfabrikanten, in de 16e eeuw kwam het steenbakken in handen van de landjonkers of "tichelheren". Stenen werden nu niet meer in eerste instantie voor eigen gebruik gebakken, maar voor de handel. Met de groei van de steden vanaf de 14e eeuw was er namelijk een grote markt voor bakstenen ontstaan. Nu werden ook steeds meer

permanente "veldovens" gebouwd, ovens met gemetselde muren. In Groningen heeft men deze ovens vanwege het kille en vochtige klimaat op een gegeven moment voorzien van een bakstenen gewelf. Wanneer een dergelijke "bakoven" in onze streken voor het eerst werd gebruikt is niet bekend. Men vestigde de tichelwerken daar waar of de grondstof of de brandstof aanwezig was, daar het vervoer van beide kostbaar was. De stenen werden bij voorkeur over het water vervoerd, zodat we de meeste tichelwerken aantreffen langs het water. De eerste vermelding van een tichelwerk vinden we in het kerkarchief van Loppersum. Daarin wordt vermeld dat het tichelwerk "De Brake" te Obergum bij Winsum stenen leverde voor de bouw van de toren te Warffum, waarmee in 1638 werd begonnen. Deze steenfabriek was in het midden van de 20ste eeuw nog in bedrijf. Een enkele keer werd een tichelwerk gesticht op de buitenplaatsen van de landjonkers. Onder andere was dit het geval met het "Tuikwerder Tichelwerk" op de borg Vliethoven bij Farmsum.

Hoewel men in de steden al in de 14e eeuw op grote schaal in baksteen begon te bouwen, bleef men voor boerderijen en woonhuizen op het platteland nog lange tijd hout en gepleisterd vlechtwerk of plaggen gebruiken. Vanaf de 16e eeuw werden in de noordelijke kleistreek al wel boerderijen van steen ge-

bouwd, maar de eigenlijke "versterking" van het platteland begon pas na 1850. In deze tijd begon men ook industriële complexen en waterstaatkundige werken zoals kademuren, sluiswanden en laad- en loswallen van baksteen op te trekken.

In tegenstelling tot in de rest van ons land, waar veel gebruik gemaakt werd van vrouwen- en kinderarbeid, werd het werk op de Groninger tichelwerken in de 18e en 19e eeuw gedaan door vakbekwame trekarbeiders, afkomstig uit het Duitse vorstendom Lippe-Detmold. Het steenbakken was seizoensarbeid. De Lipskers kwamen in het vroege voorjaar en woonden tijdens het seizoen op het tichelwerk, om in het najaar naar huis terug te keren. In de tweede helft van de 19e eeuw werd begonnen het productieproces van het steenbakken te mechaniseren. De aanzet hiertoe werd mede gegeven, omdat de Lipskers aan het einde van de 19e eeuw uit ons land wegbleven om dichterbij huis werk te vinden. Het eerst deed de mechanisatie zich voor op het gebied van het kneden van klei. Werd de klei aanvankelijk door mensen of paarden met de voeten getreden om zo een homogene samenstelling en de benodigde plasticiteit te verkrijgen, nu werd de kleimolen, die vanaf de 18e eeuw voor het kneden van klei voor pannen werd gebruikt, op de steenfabrieken ingevoerd

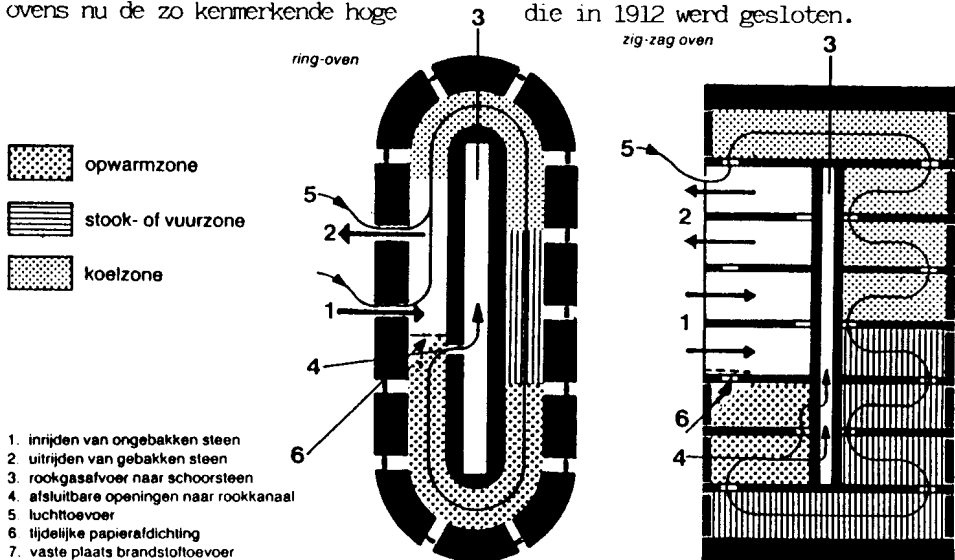
voor het kneden van klei voor stenen. De kleimolen was een rechtopstaande ton, waarin een verticaal draaiende as met messen was gelagerd, oorspronkelijk aangedreven door paardekracht, nu door een stoommachine. Door de verticale as met messen te vervangen door een verticaal wormwiel, dat met enkele voorzieningen en toevoegingen zowel voor de klei- als voor de constant neerwaartse druk zorgde werd daarna de strengpers ontwikkeld. Deze was uitermate geschikt voor het vormen van stenen van stugge, vette klei, zoals de klei die in Groningen werd gebruikt. Er werd een mondstuk aangebracht waaruit de klei na het kneden in een streng te voorschijn kwam, die door een metalen draad in stenen van de gewenste dikte werd gesneden. De eerste vermelding van een strengpers in Groningen dateert van 1868 toen J. Koning Uilkens, eigenaar van de steenfabriek Rusthoven in Loppersum, een locomotief van 6Pk aanschafte voor aandrijving van een dergelijke installatie. In 1870 werden er in Groningen 3 strengpersen, aangedreven door stoommachines, gebruikt, in 1900 al 43.

De Groningse klei is vrij vet en moet daarom langzaam gedroogd worden om scheuren van de stenen te voorkomen. Om het droogproces te verbeteren, werden de stenen daarom in de 19e eeuw gedroogd in

droogschuren, waarin de luchtcirculatie werd geregeld door verstelbare houten luiken. Met het toenemen van de productie door het gebruik van de strengpers, moesten ook grotere droogschuren worden gebouwd. Daarnaast moest het aantal ovens worden uitgebreid. Zo waren er aan het einde van de 19e eeuw al verschillende bedrijven die 3 tot 5 ovens hadden. Daarna ging men meerdere ovenkamers aan elkaar bouwen en voorzien van een gezamenlijke luchtcirculatie. Al gebakken stenen werden afgekoeld door er verse lucht langs te laten stromen. Deze lucht werd daarbij opgewarmd en kon daarna worden gebruikt om verse vormelingen op te warmen. Zo ontstond de ringoven, een cirkelvormig systeem van met elkaar verbonden ovenkamers. Voor dit systeem is veel trek nodig, vandaar dat de ovens nu de zo kenmerkende hoge

schoorstenen kregen. In 1900 waren er in Groningen 3 ringovens in gebruik. Door de ringovens als het ware zigzaggend op te vouwen, ontstond de zigzagoven. In 1916 liet de firma Tichelaar en Co te Kantens een dergelijke oven bouwen. In 1925 moest deze oven die in ernstige mate verzaakt was, grondig gerepareerd worden.

De meeste steenfabrieken waren in deze tijd gevestigd aan het Damster- en Winsummerdiep. Aan het einde van de 19e eeuw waren er in Groningen een groot aantal tichelwerken in bedrijf waaronder de "Delthuizer Steenfabriek" te Delthuizen, de steenfabriek "Ceres" van C.J. Tichelaar te Rottum, gebouwd in 1857, gesloopt in de jaren 1973-1974, en de steenfabriek van J.P.C. Tichelaar te Rottum, die in 1912 werd gesloten.

In de tweede helft van de 19e eeuw begonnen de Groningse steenfabrieken ook draineerbuizen te vervaardigen. De drainage met aarden buizen werd in Groningen in 1851 voor het eerst toegepast door Geert Reinders op "Groot Zeewijk" onder Warffum. Deze buizen werden vervaardigd door de fabriek van F. Draaisma-De Vries te Achlum in Friesland. De buizenpers, afkomstig uit België, was door koning Willem III gratis beschikbaar gesteld. Aanvankelijk waren de Groningse steenbakkers terughoudend waar het de productie van draineerbuizen betrof, maar in 1856 bakte F. Jansen te Tuikwerd de eerste buizen van Groningse klei. In 1862 waren er al veertien fabrieken in de provincie die gezamenlijk 5 miljoen draineerbuizen produceerden. De steenfabriek "Ceres" te Rottum was een van de fabrieken die, naast stenen, draineerbuizen vervaardigden.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zag de situatie er voor de steenfabrieken weinig rooskleurig uit en gedurende de oorlog werd het er niet beter op. Er was sprake van een afzetprobleem, omdat er weinig werd gebouwd, terwijl door de brandstofschaarste de prijzen van turf en steenkool en daardoor ook de prijzen van de stenen stegen. Na de oorlog nam de vraag toe en werden de oude ovens op grote schaal vervangen door ringovens. Omdat in ringovens de stenen beter doorbakken worden, ontstond

er nu een overschot aan harde steensoorten, en een tekort aan zachte steensoorten voor binnenmuren, zodat de positie van de steenindustrie snel verslechterde. In de Tweede Wereldoorlog kwam de productie van stenen bijna geheel stil te liggen en na de oorlog kwam deze slechts langzaam weer op gang, door schade aan de installaties, brandstofschaarste, gebrek aan arbeidskrachten en afzetproblemen. Toen in 1947 met het woningbouwprogramma werd begonnen nam de vraag echter zo snel toe, dat er een tekort aan stenen ontstond. Opnieuw volgde mechanisatie. De vraag nam later echter weer af, waarop saneringen en reorganisaties volgden. Na de oliecrisis in de 80er jaren moesten veel fabrieken sluiten. Tegenwoordig zijn er nog slechts twee fabrieken in bedrijf.

Drs. A. Smit

Literatuur:

Formis, W.J., e.a., De Ommelanders borgen en steenhuizen, Assen 1973.
Hollestelle, J., De steenbakkerij in de middeleeuwen tot omstreeks 1560, Assen 1961. (Diss.)
Jansen, G.B., Baksteenfabricage in Nederland. Haar eerste mechanisering met name in het gebied van Grote Rivieren (ca. 1850- ca. 1920), Zutphen 1987. (Diss.)
Koerts, J.P., Uit de geschiedenis der Groninger steenbakkerijen, Scriptie Nederlandse Handelshoge-

school, Rotterdam 1951. Aanwezig op het RAG.

Lourens, P.A. en Lucassen, J.M.W.G.

"Mechanisering en arbeidsmarkt in de Groningse steenbakkerijen gedurende de negentiende eeuw", Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, 1ste deel, Utrecht 1984, p. 188-215.

Mooij, J. en Strating, H., Gevormd door de tijd, Scheemda 1983.

Voskuil, J.J., Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland. Stichting Historisch Boerderijenonderzoek - Monografieën nr. 2., Arnhem 1970.

Mw. drs. A. Smit is samenstelster van de tentoonstelling "Steengoed: 800 jaar Groninger Baksteen" die van 31 maart tot 1 november is te zien in het Openluchtmuseum Het Hoogeland te Warffum. (redactie)

NIEUWE UITGAVEN

* **Grote Historische Atlas van Nederland**, 1:50000; deel 2 Noord Nederland 1851-1855. Uitgave van Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen. 109 kaarten met inleiding; prijs f 90,-.

Eind vorig jaar verscheen van de Grote Historische Atlas van Nederland deel 2 Noord Nederland (1851-1855). Het betreft hier reproducties in kleur van topografische en militaire kaarten, schaal 1:50000. Deze kaarten geven

een uitstekende indruk van Noord Nederland 140 jaar geleden en hoeveel er sindsdien (vaak onherkenbaar) is veranderd. Enige jaren geleden kwam deel 2 Noord Nederland van de Grote Topografische Atlas van Nederland, 1:50000 uit met daarin kaarten uit 1983/84. Door identieke uitvoering, schaal en kaartnummers als in de Historische Atlas kunnen beide atlassen ter vergelijking naast elkaar worden gelegd wat voor de liefhebbers een interessante bezigheid is.

* **Groninger kerken**, 7e jaargang no. 4, december 1990. Een uitgave van de Stichting Oude Groninger Kerken.

In dit nummer een uitgebreid artikel van Teun Juk over de bouw, brand en wederopbouw van de toren bij de Ned. Herv. kerk te Uithuizermeeden.

* **Groninger dijken op deltahoopte**, auteurs: L. Hacquebord en A.L. Hempenius. Uitgave van Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten; 103 blz.; prijs f 32,50. Bevat de hoofdstukken: 1. Noord Groningen, een landschap van wierden en dijken; 2. Daar leeft een ongelukkig volk op zelf opgeworpen hoogten; 3. Dijkbehoud en dijkonderhoud; 4. De kustlijn schuift op, inpolderingen in de 18e, 19e en 20e eeuw; 5. De dijk verzwaaard - de provincie beveiligd.

Het boek is ruim voorzien van foto's (waarvan een aantal in kleur), tekeningen en kaartjes. (vervolg pag. 21)

* **Oosternieland**, fragmenten uit de geschiedenis van kerk en dorp door Teun Juk. Uitgave van Profiel, Bedum. 192 blz. met veel afbeeldingen, prijs f 59,25

Het boek behandelt de historische geografie van Oosternieland, het ontstaan van de kerk en beschrijving van dit gebouw, het dorp als kerkelijke organisatie, de kosten/schoolmeester en een woord- en beeldverslag uit de 19e en begin 20e eeuw.

* **Verantwoord restaureren en verbouwen**. Een uitgave van de Stichting Culturele Raad Warffum en de Stichting het Woonhuismonument te Warffum. 30 blz. met illustraties, prijs f 2,50.

Bij verbouwingen van karakteristieke huizen en gebouwen in de oude Hogelandster dorpskernen staat de eigenaar/bewoner nog wel eens voor het probleem hoe en op welke wijze dit moet gebeuren. Veel a.s. bouwers geven er de voorkeur aan om de oorspronkelijke, bij het huis passende stijl zoveel mogelijk te handhaven. Het ontbreekt dan vaak aan informatie om hem/haar op weg te helpen. Om in deze leemte te voorzien hebben beide bovengenoemde stichtingen het boekje "Verantwoord restaureren en verbouwen" uitgegeven. In dit boekje worden op een overzichtelijke wijze en in voor ieder begrijpelijke taal alle onderdelen van een huis in het kort behandeld en voorzien van tekeningen en schetsjes. Ieder die een karakteristiek huis gaat res-

taureren of verbouwen zal er goed aan doen om vooraf kennis te nemen van de inhoud van dit boekje. De prijs hoeft geen bezwaar te zijn. Het is ondermeer verkrijgbaar bij de boekhandels Boekhoek te Warffum en Venema te Uihuzen.

* Dit jaar verschijnt het boek **Boerderijen in het Halve Ambt**.

Prijs na verschijning f 150,-; bij voorintekening f 125,-. Informatie bij de boekhandel.

Dit boerderijenboek behandelt ondermeer de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van de boerderijen in en om de dorpen Baflo, Rasquert, Tinallinge, Saaxumhuizen, Den Aniel, Westernieland, Pieterburen, Eenrum, Mensingeweer, Maarslag, Maarhuizen, Ranum en Obergum.

* **Groninger kerken en hun schilderijen**; door drs. J. Schoneveld, kunsthistoricus en archeoloog.

Verschijnt als deel 9 in de Stad en Lande Historische reeks eind maart 1991. In dit boek worden de muurschilderingen uit de laat middeleeuwse Groninger kerken, de schildertechnieken en de restauraties beschreven.

Een uitgave van de Stichting Matrijs in samenwerking met de Vereniging Stad en Lande; 108 blz. voorzien van foto's, waarvan een aantal in kleur. Prijs bij de boekhandel f 19,90.

J. Toonstra